

ÖRMÉNYEK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

A Kárpát-medence és Magyarország társadalomtörténeti fejlődését tekintve egy kulturálisan kivételesen sokoldalú, soknyelvű és változatos etnikumú lakosságot ismerhetünk meg a középkortól egészen napjainkig, melynek egyik igazán különleges színfoltját örmény lakossága képezte a múltban és képezi ma is. Örmények a Kárpát-medencében már a középkor óta éltek, első településük, Terra Armenorum (Pór Antalnál „Örményfalva”) a mai Esztergom részét képező Szamárhegyen helyezkedett el, ám rövid életűnek bizonyult. A tatárok dúlása során pusztult el, ezt követően IV. Béla király meghívása, sőt, a vámmentesség biztosítása ellenére sem telepedtek meg itt újra az örmény kereskedők, s végül a 13. század második felében Örményfalva területén Ágoston-rendi szerzetesek vetették meg lábukat. Az örmények újbóli, tömeges betelepülésére egészen a 17. századig kellett várni, mely egy hosszan ívelő kényszermigrációs folyamat eredményeképp valósulhatott meg. Az örmények régiókban való megtelepedését eredményező folyamat gyökereit az Örmény Királyság 11. századi szeldzsuk-török inváziójában kell keresnünk, mely során óriási méretű örmény migrációs hullám indult meg elsősorban nyugati és északi irányba – előbbi végül a Kilikiai Örmény Királyság megalapításában, utóbbi a kelet-európai örmény diaszpóra kialakulásában csúcsosodott ki. A Krím-félsziget örmény lakosságának egy része Kaffa (ma: Feodoszija) városának törökök általi elfoglalását követően kezdte meg további, nyugati irányú vándorlását, mely során Lengyelország (elsősorban Lemberg), valamint Moldva területén telepedtek meg a 13-14. századtól kezdődően.

A Magyar Királyság tekintetében késő középkori és kora újkori források is tanúskodnak arról, hogy örmények éltek, illetve gazdasági tevékenységet folytattak területén – Erdélyben már a 14. századtól kezdődően, elsősorban a szász településeken, így Brassóban és Nagyszebenben. A kora újkori levantei kereskedelem erdélyi útvonala is szép számmal vonzotta hazánkba az örmény kereskedőket, a 16-17. század bővelkedett örmény kereskedőházakban és üzletekben, többek között Marosvásárhelyen, sőt, 1600. november 4-én még az erdélyi országgyűlés előtt is tárgyalásra került az örmény kereskedők gazdasági szerepvállalása. A történeti hagyomány azonban az örmények tömeges megtelepedését Erdélyben az 1672. évhez és Apafi Mihály fejedelem nevéhez köti, a kezdeti időszakban elsősorban Székelyföldön megtelepülő örmények létszámát a háromezer család, vagyis hozzávetőleg 15 000 – 20 000 fő – amint azt a továbbiakban látni fogjuk, nyilvánvalóan és nagymértékben túlzó – értékében láttatja. Erdélyben való megtelepedésük valójában több hullámban zajlott le az 1668 és 1672 közötti időszakban, eleinte Minas Zilifdarean T’oxat’ec’i

püspök vezetésével elsősorban a Csíki-medencében, de kolóniáik hamarosan megjelentek a Maros menti településeken, sőt Brassóban, Nagyszebenben és Besztercén is.

1680-ban nyerték el a szabad kereskedési és letelepedési jogokat, majd a Diploma Leopoldinum alkotta guberniumi rendszerben 1696-ban örmény főbíró (Iudex Supremus Armenorum in Transilvania) kaptak Dániel Tódor személyében. Szintén a 17. század végén zajlott le az erdélyi örmények egyházi uniója Rómával, mely folyamat kulcsfontosságú szereplője Oxendio Virziresco (1654-1715) volt. A Botoșani városában született főpásztor a Sacra Congregatio de Propaganda Fide missziós kollégiumában végezte tanulmányait, innen indult útnak 1685-ben, hogy Bécs, Varsó és Lemberg érintésével Erdélybe érkezvén megkezdhesse az erdélyi örmények körében végzendő missziós tevékenységét. 1686 őszén Minas püspök társaságában Lembergbe utazott, hogy az erdélyi apostoli örmények vallási unióját érintő tárgyalásokat folytassanak Vardan Hunanean (1644-1715) lemergi unitus érsekkel, az út során, mindazonáltal, Minas püspök tisztázatlan körülmények között életét vesztette. Oxendio Virziresco az ezt követő években újult erővel végezte missziós tevékenységét, 1689-ben már három másik erdélyi örmény pap vezetésével, népes kíséret mellett indult útnak Lemberg városába, ahol a küldöttség az erdélyi örmények nevében elfogadta a vallási uniót Rómával. VIII. Sándor pápa (1689-1691) végül 1690-ben nevezte ki Oxendio Virzirescot címzetes püspöknek és az erdélyi örmények apostoli vikáriusának – a püspökké szentelésre 1691. július 30-án került sor Lembergben. Négy örmény katolikus plébánia alapítására került a későbbiekben sor Erdély területén Csíkszépvízen, Gyergyószentmiklóson, Ebesfalván (Erzsébetváros) és Szamosújvárt. Oxendio Virziresco 1715. évi halála után, mindazonáltal, örmény katolikus püspök kinevezésre nem került többé sor, s az örmény katolikus plébániák az erdélyi római katolikus püspök jurisdikciója alá kerültek.

A 18. század első felében, a Rákóczi-szabadságharcot követően véglegesült többé-kevésbé az erdélyi örmények földrajzi eloszlása a fenti négy településen koncentrálódva – e koncentráció okait elsősorban a plébániák jelenlétében kell keresnünk, mindazonáltal hozzájárult ehhez, egyebek mellett a besztercei örmények az 1712. évi pestisjárvány ürügyén a városból való kiűzetése is. Teljes erdélyi lélekszámuk tekintetében eltérő adatokkal szolgálnak a források. Míg 1689-ben Giacomo Cantelmi varsói nuncius létszámukat kétezer főre becsülte, az első lélekösszeírások tanúsága alapján a 18. század elején sem haladta meg lélekszámuk a 240 család értékét, mely az ötszörös szorzóval élve is csupán 1200 fő. A 18. század derekára azonban a családok száma elérte a 890 körüli értéket, amely hozzávetőleg 3500-4500 lelket jelentett, mely a folyamatos bevándorlás mellett a természetes szaporodás

nagyrányú növekedésének is köszönhető, mely a 18. század második felében is folytatódott. 1751 és 1771 között nem kevesebb, mint 3366 (évi átlag 160.3) örmény katolikus rítusú keresztelést tartottak Szamosújváron, a plébánia történetében a legtöbb, összesen 288 keresztelést 1755-ben végezte a város örmény katolikus plébánosa.

Erdély 18. századi külkereskedelme tekintetében elmondható, hogy a teljes kivitel felét az állatexport képviselte, melynek 90%-át a szarvasmarha exportja tette ki, mely ágazatot az örmény kereskedők nagymértékben monopolizáltak. A kereskedelmen kívül az erdélyi örmények meghatározó foglalkozási ágazatát a tímárság jelentette, az erdélyi örmény tímárcéhek a legnagyobb forgalommal bíró céheket adták a korban. E gazdasági tevékenységekből származó haszon révén számos örmény család óriási vagyonra tett szert, közülük sokan nemesi címet is nyertek – Mária Terézia korára ötvenegy, 1840-ig bezárólag további harminchárom család. Szintén ebbe a folyamatba illeszthető a körülmény, miszerint a két legmeghatározóbb örmény populációval bíró város, Szamosújvár (latinul: Armenopolis, németül: Armenierstadt, örményül: Hayak'alak', románul: Gherla) és Ebesfalva (latinul: Elisabethopolis, németül: Elisabethstadt, örményül: Ibasfalau, románul: Dubrăveni) 1786-ban szabad királyi városi címet nyertek – Ebesfalva ekkor nyerte el új nevét is: Erzsébetváros. A század végére Erdély örmény lakossága messzemenően integrálódott a magyar társadalomba – beszélt nyelve, öltözete, szokásai, etc. tekintetében –, s aktívan hozzájárult Erdély gazdasági fellendítéséhez.

A 19. század első felében tovább folytatódott az örmények integrációja a magyar társadalomba, sőt, e folyamat hamarosan asszimilációba fordult át. A reformkorban nagy számmal kerültek be örmények a közhivatalnoki rétegbe, egyebek mellett a honvédség tisztikarába is, így lehetett, hogy az 1848-49-es szabadságharcban nem kevesebb, mint négy örmény származású ezredes szolgált: Czetz János, Lukács Dénes és két aradi vértanú, Kiss Ernő és Lázár Vilmos. A polgáriasodott erdélyi örmények sorából került ki a 19. század során számos jeles művésznő, így a nemzet csalogánya, Hollósy Kornélia opera-énekesnő, Hollósy Simon festőművész, vagy éppen Simay Rozália zongoraművésznő. A dualizmus korában nagy számú, erdélyi örmény származású politikus magas pályát befutó politikai karrierjéről is számot adhatunk: míg az 1900-as évek elején Magyarország lakosságának csupán 0,1%-a, addig a parlamenti képviselők nem kevesebb, mint 3%-a volt örmény származású, ami harmincszoros túlképviselést jelent. Közülük került ki az Osztrák-Magyar Monarchia számos magas rangú köztisztviselője: törvényszéki elnökök, főispánok, az Állami Számvevőszék első elnöke, Gajzágó Salamon, sőt, Lukács László pénzügyminiszter és miniszterelnök is.

A század során, mindazonáltal, megkezdődött az örmények kivándorlása Erdély területéről, s a népességnövekedés is megtorpant, ezért tapasztalhatjuk, hogy míg 1850-ben 7372, addig 1857-ben már csupán 5909 erdélyi örményről adnak számot a források. Szamosújváron az 1866. évtől kezdve minden évben több örmény katolikus rítusú temetést tartottak, mint keresztelést: míg 1877 és 1897 között 630 (évi átlag 30) keresztelést és 828 (évi átlag 39.4) temetést végzett az örmény katolikus plébános, addig 1898 és 1918 között 403 (évi átlag 19.2) keresztelést és 685 (évi átlag 32.6) temetést. A helyzet tovább romlott az első világháborút követő időszakban, mely nem csupán a további természetes fogyásnak, de a tömeges kivándorlásnak is a számlájára írható: az első világháborút követően hozzávetőleg félmillió menekült és optáns érkezett az elszakított területekről Magyarországra, köztük nagy számban örmények is – mégis az 1930-as években végzet plébániai lélekösszeírások tanúsága szerint hozzávetőleg 3000 fős örmény lakossággal számolhatunk Erdélyben a két világháború között. Szamosújváron 1919 és 1939 között összesen 168 (évi átlag 8) örmény katolikus rítusú keresztelést és 373 (évi átlag 17.8) temetést végzett a szamosújvári örmény katolikus plébános.

Erdély és a Partium Romániához való csatolásával Magyarország összes örmény katolikus plébániája külföldre került. A Magyarországra, elsősorban Budapestre települt erdélyi örmény családok mindazonáltal 1932-ben, erdélyi örmény támogatással megalapították a Budapesti Örmény Katolikus Egyházközséget, melyhez ekkor 290 család kérelmezte felvételét. Az erdélyi örmény katolikus egyház életében is meghatározó változás állt be ekkoriban, hiszen az 1927-ben megkötött konkordátum rendelkezései alapján 1930-ban megalapításra került a Romániai Örmény Katolikusok Ordinariátusa (*Ordinariatus pro Armenis Catholicis*) élén Románia örmény katolikus híveinek apostoli kormányzójával, Szahag Koghiánnal, a plovdivi örmény iskola korábbi igazgatójával. A kormányzó – majd utódja, Lengyel Zoltán – két legfontosabb célkitűzése az Erdély 131 településén szétszórta élő szórványörménység további asszimilációjának egy egységes örmény katolikus egyházi élet kialakítása révén való megakadályozása, valamint az erdélyi örménység lélekszámbeli csökkenésének feltartóztatása volt. Céljukat nem tudták elérni, a keresztelek száma tovább csökkent a második világháború alatt és azt követően is: míg 1940 és 1944 között évente átlagosan 6.2 keresztelést és 14.4 temetést, addig 1945 és 1959 között évente átlagosan 4.5 keresztelést és 9.4 temetést tartottak a szamosújvári örmény katolikus hívek körében. Egész Erdély tekintetében az örmény katolikus hívek száma a 2000. évben mindössze 823 főt tett ki, s számuk továbbra is fogy.

Jelenleg a romániai örmény lakosság legjelentősebb érdekképviseleti szervezete az országos szintű Romániai Örmények Egyesülete (Uniunea Armenilor din Romania, UAR). Az 1990-ben alakult szövetség kezeli a Romániában hivatalosan elismert örmény kisebbségnek járó állami támogatást. Románia örménysége mindazonáltal messzemenően megosztott: az örmény és román anyanyelvű, főként a Regátban élő, apostoli vallású örmények többséget alkotnak a magyar anyanyelvű, katolikus erdélyi örményekkel szemben. Az erdélyi örmények mindazonáltal egyéb kulturális egyesületek és társaságok képében is megpróbálnak önálló érdekképviseletüknek teret adni, ilyen a gyergyószentmiklósi Görög Joachim Társaság, a csíkszeredai Szentháromság Alapítvány, a marosvásárhelyi Örmény-Magyar Kulturális Egyesület, a két kolozsvári örmény szervezet, az Arménia Baráti Társaság és az ARAM, valamint a budapesti székhelyű Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület.

Eleddig két hasonló tematikájú bibliográfia látott napvilágot: az elsőt Ávedik Félix szerkesztette 1921-ben, a legutóbbit Korbuly Domokos és Simon J. Záven 1986-ban. Amiképpen azok, úgy jelen bibliográfia sem törekszik a teljességre. Az irodalomjegyzék a haszonelvűség jegyében és az interdiszciplinaritásra való tekintettel a hazai örménység történeti irodalmába csupán bepillantást nyújt, mégis számos segédtudomány képviselőjének nyújthat megfelelő támpontot egy kutatás kezdetleges stádiumában. Nyolc fejezetre oszlik, melyeken belül külön kerültek felsorolásra az önálló kötetek – monográfiák, tanulmánykötetek, forrásgyűjtemények, emlékiratok, doktori értekezések és repretóriumok –, valamint külön fejezetben a tanulmányok, levéltári ismertető, forrásismertetések és egyéb közlemények. Az első fejezet általános áttekintést nyújt a Kárpát-medence örmény diaszpórái történetéhez. A második fejezet a hazai örménység genealógiájának, heraldikájának és egyes nevesebb személyiségei életrajzának irodalmába enged bepillantást nyerni, míg a harmadik fejezet a történelmi Magyarország örmény településeinek helytörténeti irodalmát ismerteti. A negyedik fejezet a hazai örménység egyháztörténeti irodalmának szolgál rövid jegyzékül, míg az ötödik a magyarországi és erdélyi örmény művészet- és művelődéstörténetet ismertető irodalom vázlatos bemutatására vállalkozik. A hatodik fejezt az örmény társadalomtörténet különböző aspektusait bemutató, válogatott írásokkal szolgál, míg a soron következő, hetedik fejezet néprajzi vonatkozású írásokat ismertet. Az utolsó, nyolcadik fejezet végül röviden összegzi a gazdaság- és tudománytörténet, valamint a nyelvészet, a hazai örményeket érintő, tudományos igénnyel írt publikációit.

Kránitz Péter Pál